

İsmail Gaspıralı'nın Hoca-i Sıbyan Kitabı Hakkında Bazı Düşünceler

Yılmaz ÖZKAYA¹

XIX. Yüzyıl sonlarına doğru Rusya Türkleri arasında eğitim-öğretim faaliyetleri kısmen modernleşme dönemine girmişse de bu faaliyetlere canlılık kazandıran ve onları belirli bir metotla sistematik bir hâle getiren ve yaygınlaştıran İsmail Gaspıralı olmuştur. Onun eğitim-öğretim faaliyetlerinin başında *Tercüman* (1883) gazetesini çıkarması gelir. İsmail Bey, Rusya Türk-Müslüman toplumunun en büyük ve öncelikle çözülmesi gereken problemini cehalet olarak belirlemişti ve bu yüzden modern bir Türk-Müslüman toplumu yaratma işine, gazete çıkarmakla başladı. Çünkü gazete ve eğitim-öğretim faaliyetlerinin modern Avrupa uluslarının ortaya çıkışında nasıl bir rol oynadığını çok iyi biliyordu. Uzun bir yayın hayatı olan *Tercüman* gazetesi, Gaspıralı'nın idealini gerçekleştirmesi için en önemli iletişim aracı olmuştur.

Gaspıralı, "*Tercüman*'la yaptıklarını yeterli görmüyor, eğitim-öğretime de büyük değer veriyordu. Bunun için 1884'de Bahçeşaray'da "*usul-i cedit*" bir okul açmış "*usul-i savtî*" ile kendi metodunu uygulamaya koymuş ve bu iş için ilk ders kitaplarından biri olan *Hoca-i Sıbyan*'ı yazıp bastırmıştır."² Gaspıralı, bu mektebin başına da İstanbul'da öğrenim görmüş Bekir Emektar Efendi'yi hoca olarak tayin eder; bu faaliyetiyle alakalı bütün gelişmeleri *Tercüman* gazetesinde günü gününe duyurur.

İsmail Bey eski tarz medrese öğretiminde öğrenciye pek fazla bilgi verilmemesi, ezbere dayanan bir yöntem kullanılması, bununla birlikte başlangıçta yazı yazmanın yasak oluşu, burada pozitif bilimlere yer verilmemesi gibi sebeplerle eğitim-öğretimde etkili bir modernleşmeden yana olmuş ve bu yönde büyük gayret göstermiştir. İlkokul seviyesindeki bu yeni okulların ihtiyacı olan modern ders kitaplarını yazmaya veya Türkiye, Rusya ve Fransa'daki benzerlerini örnek alarak hazırlamaya, bunları kendi matbaasında basmaya başlamıştır. Onun bütün bu faaliyetlerini, geniş halk yığınları arasına yayması ancak *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla mümkün olmuştur. Böylece İstanbul'dan Çin'e kadar sesini duyurabilmiştir.

İsmail Bey'in, *Tercüman* gazetesindeki yazılarından, Türkiye'deki modern eğitim faaliyetlerinden de haberdar olduğunu biliyoruz. Fırsat buldukça İstanbul'a gelip gittiğini, gerek *Tercüman*'dan gerek İstanbul'da çıkan çeşitli dergi ve gazetelerden de öğreniyoruz. Bu vesile ile Gaspıralı'nın İstanbul'daki modern eğitim faaliyetlerinden de haberdar olduğu aşikârdır. İsmail Bey, Selim Sabit'ten yaklaşık 26 yıl sonra yazdığı *Hoca-i Sıbyan* adlı eserinde, savtî metotla alfabe öğretiminin nasıl uygulanacağını detaylı bir şekilde anlatır. Gaspıralı'nın savtî metotla alfabe öğretiminde izlediği metot Selim Sabit'in alfabe öğretiminde izlediği metotla aynıdır.³

¹ Araş. Görevlisi, Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

² İsmail Gaspıralı, *Fikri Eserleri*, Neşre Haz.: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2005, s. 26.

³ Fahri Temizyürek, "*Osmanlı Mekteplerinde Ceditçilik Hareketi ve Gaspıralı'nın İlham Kaynakları*", İsmail Bey Gaspıralı İçin, Ankara, 2004, s. 283. (Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9)

Gaspıralı *Hoca-i Sıbyan* hakkındaki ilk bilgiyi, daha eseri basılmadan önce verir. “*Bahçesaray’da*” adlı yazısında (Tercüman, 17 Yanvar 1884 / 1 R. Evvel 1301, Sayı: 2) bu eserin basılacağını aşağıdaki şekilde duyurur:

“Bir sene mukaddem balalar için ufak bir mektep açmış idik. Bu mektepte günde dört-beş saat okuy olup hareketi nizamca, dersler usul-i cedit üzere idi. Elifbayı özümüz tertip edip okumak yazmaktan maada ilm-i hal, ilm-i hesap imlâ ve ba’de coğrafya, muhtasar ilm-i tarih ve lisan-ı Rusî dersleri vermek muradında idik. Mektep için derslane, dershaneye bir hoca, hocaya gerek maaş, özümüzden dostlardan çareleştik, kesp ettik... amma okutmaya bala tapılmadık.

Cedit usul işitemiş ve bâhusus bu usulü görmemiş ahali bu mektebe hürmet etmedi ve bazı avamlar “Bizde mekteb-i cedit gerek miy”, “Bu mektep de din ilmi okutmaz” falan filan sözlerle bizi hemen aciz kaldırmışlar idi. Her nasıl ise dosttan, eşten dokuz bala tapıp derse başlattık... Tamam altı ay ahirinde halkları davet edip huzurlarında balaları imtihan ettik. Yasanız yaş yaş balalar, sağ olunuz kardaşlar yüzümüz aka çıktı zahmetler, akçeler boş boşuna gitmedi.

Altı ay içinde balaların öğrendikleri ve terakkileri, görenleri hayran ve memnun edip ikinci gün cedit mektebe otuz bala daha berdiler. Hoca efendiye bala başına ayda bir ruble hak payladılar.

Yıl tamamında bir imtihan daha edip mevcut adamlar ve babalar, balaların yazdığı yazılardan fehmler okuduğu okuvdan ve ilm-i hâlden olan suallere berdikleri cevaplardan müteessir olup bunca kolay usuller bar iken bunca terakki mümkün iken biz ne gafflette ikenmiş dip bazılarının gözleri yaşlandı. Hayırlı yaşlar olsun ama gözyaşı değildir bu... ziyadır, elmadır.

İşte taze usul ile mektep açıldıktan okutmaya şakirt tapılmıyor ise de şimdi mektep de balalara yer tapılmıyor şükür.

Huda muvaffak eder ise bu mektebin dersleri cem olunup Hoca-i Sıbyan namında neşrolunacaktır.”

Buradan da anlaşılacağı gibi Gaspıralı’nın usul-i cedit okul açma teşebbüsü 1883 yılına kadar gitmektedir. Bu okulda verilen derslerin öğrenciye sistematik bir düzende sunulması, *Hoca-i Sıbyan*’ın da ortaya çıkışını sağlamıştır. Gaspıralı üç yıl sonraki “*Usul-i Tedris*”, (Tercüman, 30 May 1887 / 20 Ramazan 1304, Sayı: 15) adlı yazısında, bu kitabı, sadece Bahçesaray’da okutulması için değil bütün Rusya Müslümanlarına faydalı olması için yazdığını ve bu eserini birkaç bin adet bastırarak Rusya’nın her yerine dağıtmayı düşündüğünü açıklamıştır:

“Usul-i cedit tederrüsün işbu hâli görüldüğü ile mektebe otuzdan ziyade sıbyan toplanıp hoca efendiye halklar tarafından elli ruble kadar aylık tayin olundu. Bu yeni usulden ve tertip ettiğim derslerden Rusya’da bulunan cümle din kardeşleri müstefit etmek kaygısı ile “Hoca-i Sıbyan” namında ders kitabı tertip ettirip barça vilayetlere yollamak için bir kaç bin adet neşrine karar verdim.”

Hoca-i Sıbyan’ın 1884’teki ilk baskısından sonra birçok baskısı yapılmıştır. Bu eserin kaç kere basıldığı, nüshaları arasındaki farkların neler olduğu henüz bilinmemektedir. Çünkü Sovyet dönemindeki büyük tahribat ve yok etme sebebiyle *Hoca-i Sıbyan*’ın kütüphanelerde çok az nüshası bulunmaktadır. Bütün nüshalarını temin etmek henüz mümkün olmamıştır ve belki de hiç mümkün olmayacaktır. Bizim elimizdeki en eski nüsha,⁴ 1890 yılında Bahçesaray

⁴ Prof. Dr. Yavuz Akpınar’ın başkanlığı’nda Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde “Türk Lehçeleri ve Edebiyatları” Anabilim Dalı’nda yürütülen proje çalışması sebebiyle dünyanın birçok kütüphanesi taranarak İsmail Gaspıralı’nın Tercüman dahil bütün eserlerinin bir kopyasının elde edilmesine çalışılmaktadır. Araştırmamızda kullandığımız nüshalar da bu proje kapsamında elde edilen eserler arasındadır.

Tercüman Matbaası'nda basılmıştır. Bu nüsha, Gaspıralı'nın da belirttiği gibi *Hoca-i Sıbyan*'ın 1889 yılı içinde basılan nüshasının 2. baskısıdır.

“Bu kitap geçen sene birinci mertebe basılıp bir kalmayıp alınıp bitti. Tezden ikinci mertebe tamamlanıp ve talim-i yazı için meşkler koşulup çıkacağı sual edenlere haber olunuyor.”⁵

Tercüman gazetesindeki ilânlardan Hoca-i Sıbyan'ın ilk olarak 1884 yılında basılmış olduğu açıkça görülmektedir; fakat bu ilk baskı elimizde olmadığı için onun hakkında kesin bir hüküm veremiyoruz. Ancak 1890'daki 2. baskı göz önünde bulundurularak bir tanıtım yapılacaktır. Bu değerlendirme dolaylı olarak 1884'teki ilk baskı hakkında da belli ölçüde bilgi edinmemizi sağlayacaktır.

Gaspıralı, sözü edilen baskının giriş kısmında “*Müelliften Bir Söz*” başlığı altında bu ders kitabıyla eğitim gören çocukların okuma, yazma becerilerinin imtihan ile sınındığını ve bu başarıyı gören cemaat tarafından esere “şahadetname” verildiğini yazar.

“Bahçesaray'da açılmış Bekir Efendi mektebinde bu kitabın usulü üzere ders berilip altı ayda müptedi balalar okumak, yazmak ve hayli hesap ve ilm-i hâl tahsil ettikleri imtihanda görülüp hazır bulunmuş cemaatten şahadetname alınmıştır.

İşbu kitap ile Bahçesaray'da kırk günde bir saat ders berip mektebimize gelen on sekiz adama Türkî okumak ve yazmak bildirip ve bu terakkiyatı cemaate gösterip şahadetname aldık.”⁶

1887 yılında *Tercüman*'da yayımlanan “*Usul-i Tedris*” başlıklı yazısında bu başarıya şahit olanların adlarını ve imzaladıkları belgeyi de açıklar:

“Umumen işbu mektebin az vakitte bu tarafça görülmiş terakkisi usul ve nizam-ı cedidin semeresi ve faydası olduğu anlaşılmiştir.

İmtihanda bulunduk (imza). Hatip Hacı Ali Efendi, Elhac Abdullah Osman oğlu, Abdülcabbar Hacı Abdurrahman oğlu, Abdülgaffar Arif Galovaoğlu, Habibullah Hasanoğlu, Seyd Abdullahbin müezzin Emir Hüseyin Efendi, Süleyman Hacı Zekeriyaoğlu, Ahmet Çelebi, Hoca Abdülhakim Halitof.”⁷

1890 nüshası (2. bs.) yaklaşık olarak 81 [+6] sayfadan oluşur. Kitabın sonundaki 6 sayfa yazı meşkiyle ilgili iki-üç satırlık rik'a tarzında ayrı ayrı yazılmış kelimelerden ibarettir. Kitabın ilk bölümü 25 dersten ibarettir. Bu bölümde ilk derse geçilmeden önce dersi verecek hocaya bir nasihatte bulunulur:

“Aşağıda derç olunan harflerin nam ve sadalarını bir bir şakirde bildirip söz başında, ortada, ahirinde neçik yazıldıklarına dikkat etdirmeli ve kara ya bor ya taş kalem ile yazdırmalı. Hem okusunlar hem yazsunlar. Bu dersi okup yazmadıkça ikinci derse başlamamalı.”⁸

Bu nasihatten sonra ilk derse geçilir. Bu derste yedi harf öğretilir.

ب	به	*	ا	الف
ن	نون	*	ت	ته
د	دال	*	ی	یه
			ر	ره

⁵ İ. Gaspıralı, Tercüman gazetesi, “*Hoca-i Sıbyan*” eki, 11 Mart 1890 / 6 Şaban 1307, Sayı: 9.

⁶ Hoca-i Sıbyan, 2.bs., İsmail Gaspıralı, Bahçesaray, Tercüman Basmahanesi, 1890, s. 1.

⁷ “*Usul-i Tedris*”, agy.

⁸ Hoca-i Sıbyan, 2. bs., s. 1.

Bu harfler hem okunup hem yazdırılır ve öğrencinin bu harfleri ezberlemekten ziyade yazıp kavraması amaçlanır. İkinci derste ise yine belli harflerle tek heceli, iki ve üç heceli kelimelerin öğretimine geçilir ve bu kelimelerin günlük yaşamdan alınan kelimeler olmasına da özen gösterilir. Böylece öğrencinin harfleri ve kelimeleri öğrenmesi daha da kolaylaştırılmış olur. Bu harfler yazdırılırken yazının güzel olmasının bir önem ifade etmediği fakat yazı taliminin daha sonra olacağı belirtilmiştir.

آب	آت	آن	آد	آبا	آتا	آنا
بابا	بار	تار	نار	يار	يان	ياد
ياتا	يانا	ياتار	ياران	يارار	يارادان	

Bir derste öğretilenler, tamamen kavranmadıkça diğer derse geçilmemesi hocalara nasihat edilmiştir. Üçüncü dersin sonunda “*talim-i zihni*” bölümünde, öğrencilerin harfleri tanıyıp tanımadığı ve harfin ses değeri hoca tarafından sınanır;

Hoca: - “Baba” dedikte kaç harf ve sada bardır?

Şakirt: -Dört. Be-elif-be-elif

Hoca: -“Yan” dedikte nice harf bardır?

Şakirt: -Üç. Ya-elif-nun

Hoca: -“Nun” harfi nice şekilde yazdık?

Şakirt: -Dört şekilde. Baş nun, orta nun, koşuk ve sade nun

Bu bölümün sonunda yer alan kısımda hocaya, derslerde söz edilmeyen kelimeleri - öğretilmiş harflerden oluşmak kaydıyla- öğrenciye okutmak ve yazdırmak nasihat edilmiş ve bunu yapabilmenin de hocanın becerisine bağlı olduğu ifade edilmiştir. Devam eden derslerde yeni harflerle birlikte bu harflerden oluşan yeni kelimeler öğretilir. 9. derse gelindiğinde şimdiye kadar öğretilen harflerden ve kelimelerden oluşan kısa cümlelere geçilir:

At bar, tay yok. Bazarda may bar, kap yok. Kap bar idi, may yok. Adamda tahta bar. Yurt yandı. Atam bay adamdır. Tatar kart idi. Anay bar, babay bar, birader yok. Hazinede nerse bar idi.

11. derse gelindiğinde öğrenciler imtihan ile sınanır:

İmtihan ve Ameliyat

(م ا ر ت) harflerini sırasınca koş, ne olur? Mart

(ب ه ا ر) koşulduktaki ne olur? Bahar

(س م ا و ا ر) ? Semavar

(ق ا ر ب و ز) ? Karpuz

18. dersten sonra Türkçe okumak ve yazmak için gerekli olan harfler, kelimeler ve cümlelerin kuruluşu öğrencilere artık öğretilmiştir. Bundan sonra öğrenciler, basit okuma metinlerini okuyup yazmakla zorunlu kılınmışlardır. Hatta öğrencilerin metne bakmadan hocanın metni okumasıyla yazı yazmaları istenmiş ve öğrenmenin daha yapıcı bir hâle bürüneceği Hoca-i Sıbyan’ın nasihat bölümünde belirtilmiştir.

“*Talim-i Kıraat-ı Türkî*” bölümünde yer alan metinlerin içeriği genellikle eğitim yuvasının tanımı, ziraat bilgileri, günlük yaşamla ilgili bilgiler, ahlâk, zekâ ve çalışkanlık ile ilgilidir (*Bizim Mektep, Bahçe, Bazar, Ali, Erinçek Tembel Bir Bala*).

Erinçek Tembel Bir Bala

Bir gün mektebe bara idi. Yolda bir güzel kuşçuk rast gelmiş. Veli hemen kuşçuğu görüp “takta kuşçuk, ikimiz oturayık” demiş.

Kuşçuk ise “ay bala cür git yoluna, benim işim bar yuvamda, balalarım kütüp beklepturalar” deyü uçup gitmiş.

Veli daha bir az cürüp ayağı tübinde bir karınca görken (görmüs). Özü kadar bir buğday tanesi tapıp boldurup süyürüp bara imiş.

- *Ay karındaş karıncacık, tokta bir az oturayık (oturalum).*
- *Ay karındaş balacık, cür yoluna git, benim ağır işim bar. Yurtuma buğday alıp baram, toktamaya vaktim yok.*

Bir az cürkeç Veli’ye sapsarı altın gibi bızzzzz bızzzzz deyü uçup cürgen (cüren-yüren) bal kurt rast kile. Bir çiçekten bir çiçeğe uçup kona idi. “Ay bal kurtçuk, tokta beraber oturayık... Gün uzak, uçup cürüp boldurmadın mı?” deyü Veli bal kurtuna yakın bardı. Bal kurtu bunu görüp “ay bala senin işin yok mu? Bar git yoluna, benim işim bar. Çiçeklerden bal çiyam (topluyorum), toktap tursam geç olur,” demiş.

- *Ben mektebe barra idim ama sen toktasan mektebe barmam. Munda (bunda) oynap kaytırım... Tokta bal kurtçuk, balı ertesi gün toplarsın.*

Veli böyle dedikte bal kurt bızbızlap bunun yanına gelir. “Sen mektebe barmaz isen dersini kim bakar, ben balı toplamaz isem bugün balımı kim toplar” deyü Veli’nin eline konup barmağından tişlep kaçmış.

Veli’nin barmağı acıyıp şişmeye başlar. İndi nişleyim deyü ağlap kalır. Bade herkes işi işlep turduğunu anlap yolda, bazarda toktamayıp mektebe barıp kaytmaya başlamış.⁹

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı gibi çocukların tembellik etmemeleri, başkalarını işlerinden alıkoymamaları; mektepten kaçılmaması gerektiği, çalışmanın ne kadar önemli ve faydalı olduğu anlatılmıştır. Bu metinler okunup yazılırken öğrenciye şekil bilgisinin dışında, anlam ifade eden faydalı bilgilerin gerekliliği de aşikâr olmuştur.

Bu bölümün ardından 20. derste *Kıraat ve Talim-i Arabî* bölümü gelir. Burada Türkçe ile ilgili kısımda, öğretilmeyen fakat Arapça için gerekli harfler (ث ص ط ظ ض) öğretilmeye başlanır ve bu harflerin, (س ر ز ت ذ) harflerinden ses ve şekil yönünden farkları anlatılır. Bu dersin devamında Kur’an’ın usulü ve kuralları kolaydan zora doğru yavaş yavaş öğretilmeye başlanır. İlk önce İslâm ile ilgili herkesin bildiği kelimeler (Allah, nebî, müftü, imam, cami, farz vb.) öğrenciye yazdırılıp okutulur. Bir sonraki derste biraz daha zor olan kelimeler (idhâl, izhab, istirahat, erbab, irtibat v.b.) verilmeye başlanır. Daha sonra bu kelimelerdeki sesli olan harflerin okunmasını kolaylaştıran esre, üstün ve ötreler öğretilir. Bundan sonraki derslerde ise Arapça’nın gramerine dair öğrencinin kavrayabileceği bazı kurallar verilir. Bununla beraber öğrencinin mutlaka okuması gereken bir kısım yer alır. Bu kısımda Arapçanın dinimiz açısından ne kadar önemli olduğu ve bu dilde yazılan kitapların okunmasının gerekliliği önemle vurgulanır.

“Ay karındaşım, bu dersten Arapça okumaya başlayacağız. Dikkat etseniz güç olduğunu görürsüz. Arap dili dinimizin dilidir. Dünyanın en büyük en tatlı dilidir. Hudâyı Tealâ’nın emirleri olan kitabımız Kur’an-ı Azimü’ş-şan, Arap dilindedir. Duamız namazımız için Arapça okumak gerektir. Arap dilinde Kur’an-ı Azimü’ş-şan’dan maada daha pek çok türlü ilimlik kitaplar bardır. Nahiv, beyan-ı bediî ve lügat fenlerini okup öğrenseniz Arapça olan kitapları anlayıp büyük faydalar kesp edersiz. Dünyanız ahretiniz mesut ve rahat olur.

Türkçe okup yazmaya bilersen her işine yarar. Arapça bilersen din ve ibadet ve hem de dünya yolunu öğrenip bu dünyada hem ikinci dünyada rahat olursuz. Daha malûmât

⁹ a.g.e., s. 23-25.

ve vukuât görüp akıl ve fehmini ötkün ve keskin edersin. Bundan son okunacak derslerde pek çok hoş haberler ve hikâyeler ve hesaplar görürsen ve öğrenirsen atan anan senin molla olduğunu görüp kıvanırlar, şadlanırlar, hem seni pek severler. Atalarımızdan kalmış gayet hoş ve hikmetli sözler bardır. Bunları herkes bilmek gerek. Bu derste bu sözlerin bazıı naklolundu. Okunuz ve ne olduğunu yalnız hem bir kâğıt üstüne yazıp alınız.”¹⁰

Birinci cüzün son bölümlerinde namaz surelerinin öğretilmesi aşamasına geçilmiştir. Bu bölümün ardından *Talim-i Hesap* bölümünde zihinsel hesaplar yer alır ve öğrenciler sayıların gizemli dünyası ile de tanışmış olur.

İkinci cüz; Kıraat-ı Arabî, Kıraat-ı Türkî, Hesap, İlm-i Hâl, İlm-i Coğrafya ve İlm-i Tarih bölümleri her derste vardır.

Kıraat-ı Türkî’de eğitim, ahlâk, ders mahiyetindeki fabller, bilgilendirici metinler ve hikâyeler yer almaktadır. Öğrencinin günlük yaşamından alınan kesitler metin formatına getirilmiş, bir bakıma öğrencinin bu bilgilendirici metinlerden de faydalanması ve bu bilgilerin onlara kılavuz olması sağlanmıştır. Mekteplerde eğitim alan öğrencilerin diğer bir yandan hayata dair bilgiler ışığında ufukları genişletilmeye ve dünyaya farklı bir gözle bakabilmelerine çalışılmıştır. Eski usul okullarda öğrencinin ezberden başka bir şey yapmaması, yazıyı tanınamaması, yararlı bilgilerin öğretilmemesi, Türkçe’den yoksun oluşları ve diğer ilimlerin okutulmaması öğrencilerin cehalet içinde kalmalarına sebep olmuştur. Usul-i cedit okulları ve Gaspıralı’nın modern fikirleri bu çocukları cehaletten kurtarma çabasına girişmiş ve bu yolda gitgide Türk dünyasında yaygın bir hale gelmiş; ancak bir o kadar da kendisine düşman edinmiştir.

İkinci cüz beş dersten oluşmaktadır. Bu derslerdeki İlm-i Tarih bölümlerinde üç büyük medeniyetten bahsedilmektedir; *Eski Türkler, Kitaylılar ya da Çinliler ve Hindular*. Bu medeniyetler öğrencilere daha basit bir dille, onların anlayabileceği bir şekilde sunulmuştur. Bu fikirler Gaspıralı’nın doğu medeniyetlerine ne kadar önem verdiğini de göstermektedir. *Eski Türkler* Gaspıralı’nın Türkler hakkındaki fikrini de ortaya koymaktadır. Türklerin varlığının çok eski zamanlara dayandığını belirten Gaspıralı, Türklük bilincini de bu vesileyle ortaya koymaktadır. 19. yüzyılın sonlarında uluslaşma hareketlerinin hızlandığı bir dönemde Gaspıralı’nın bir alt kimlik olan Tatarlıktan değil de Türklükten bahsetmesi, Türklük bilincinin de var olduğunu gösterir.

ESKİ TÜRKLER

Dünyanın Aziya kıtasındaki eski zamanlardan beri büyük halk ve kavim oturmaktadır. Bunların biri Türkler, biri Kitaylılar ve biri Hintlilerdir.

Türkler Aziya’nın cihet-i şark-i şimalisinde bedevî (göçüp cürmek) halinde yaşarlar idi. Ordu ordu, cins cins idiyeler de bazı içlerinden kâmil ve bahadır kişiler çıkıp cümle Türkleri birleştirip büyük devletler teşkil ederler idi. Bu hâlde büyük seferlere, muharebelere tutunup etrafta olan başka halkları, ülkeleri özlerine tabi ederler, lâkin Türkler bedevî olduklarından yani hünersiz, ticaretsiz, istikametsiz olduklarından teşkil ettikleri devlet tez vakit harap olup gider idi. Uluğ han ya uluğ kişileri vefat ettiği ile hükümetleri dahi bitip gider idi. Hicret-i nebeviyeden üç bin dört yüz sene mukaddem Türklerin padişahu (Oğuz Han) cümle Aziya’yı zapt edip uluğ devlet kurmuş idi.”¹¹

İkinci cüzün sonunda birinci ve ikinci cüze dair hocalara nasihat kısımları yer almaktadır. Bu kısım daha sonra Gaspıralı tarafından oldukça genişletilecek ve hocalara *Rehber-i Muallimîn* olarak 1898 yılında sunulacaktır.

¹⁰ a.g.e., s. 32-33.

¹¹ a.g.e., s.54

Elimizdeki üçüncü cüz 1910 yılının 2. ve 4. basımlarından oluşmaktadır. Bu bölümlerde yer alan metinler konularına göre aşağıdaki şekildedir:

Coğrafya

Kırım, Cihet-i Asliye, Dünyada Toprak ve Su, Dünyada Bulunan İnsanlar ya da Silsile-i Nev-i Beşer, Sıcak Su Çeşmesi, Bir Damla Suda Neler Var, Dağ Yolu, Mercan Adası, Yanardağ, Parahod ile Uzak Yere Birinci Seyahat, İnci Avı

KIRIM

Bu kitap, Kırım`da Bahçesaray`da basılmıştır. Kırım her taraftan Karadeniz ve Azak Deniz`i ile çevrilmiş yarımadadır ki Çungar Köprüsü ve Or geçidi ile Rusya'nın ana toprağına bağlanmıştır. Eğer Or geçidi olmasa idi Kırım bütün ada sayılır idi. Kırım`ın cenup ciheti dağlıktır. En yüksek dağlara yayla ve yaylanın en yüksek tepesine Çadır Dağ derler. Kırım`ın şimal ciheti tuzluk ve çöllüktür. Dağlık tarafında akarsular ve özenler çok olup meyve, sebzevat ve tütün yetişir. Çöllerinde ise piçen ve aşlık ziyadesiyle olmaktadır. Kırım`ın havası gayet güzeldir. Yazın ziyade sıcak kışın ziyade soğuk olmaz. Hayvanlardan Kırım`da yulki, koy, tuvar, keçi kesret üzere dir. Kiyik hayvanlardan kirpi, kuyan, karaca, porsuk, sansar, tilkü ve kaşkır bulunuyor.

1860 senesi Kırım adasında 500 bin Müslüman bulunuyordu. Bunlardan maada biraz miktar Rus, Ermeni, Karaim halkları yaşıyorlar idi. Ama mezkûr seneden sonra Kırım Müslümanlarının üç yüz bini Osmanlı toprağına göçüp Kırım`da ancak iki yüz bin halk kaldı. Geçmiş Müslümanların topraklarına Rus ve bade Nemse halkları gelip yerleşip çöl taraflarında pek az Müslüman kalmıştır. Müslümanların çoğusu Kırım`ın dahil cihetinde ikamet ediyorlar.

Kırım`da her sene birçok meyve, tütün, buğday hasıl oluyor. Meyve ile tütün Rusya`da satılıyor; buğday Avrupa`ya yollanıyor. Kırım`da tuz gölleri çoktur. Pek çok tuz çıkarılıp yine Rusya`ya yollanır. Kırım`ın vilayet şehri Akmescit`tir. Rusça (Simferopol) derler. Deniz kenarında Gözleve, Sivastopol (Akyar), Yalta, Aluşta, Kefe (Fedosya) ve Kerç şehirleri vakidir. İçeride Or, Karasu, Bahçesaray şehirleri bulunuyor. Bahçesaray han payitahtı olmuş. Hanlardan kalma saray, cami ve türbeler hala mevcuttur.

Kırım`da şimdi 600 cami, 500 mektep, 14 medrese vardır. Din işlerini ilim ve mektepleri bakmak için 4 kadı, bir kazasker ve bir de müftüden ibaret şer`i ve milli idare vardır. Kırım beş uyezdidir. Bunlar; Or, Kefe, Yalta, Gözleve, Akmescit uyezdzleridir. En büyük Rus memuru (Gubernator) ve büyük divanhaneler Akmescit şehrinde bulunurlar.¹²

Ahlâk

Sadakat, İsmet ve İffet, Yalancılık, Say ve Amel, Nezafet ya ki Temizlik,

Din

Türlü Dinler ve Mezhepler,

Tarih

Rusya Tarihinden (Mamay-Toktamış Han-Timurlenk), Rusya Tarihinden (Kırım Hanlığı), İmparator Büyük Petro, Tedbirli Vezir,

TEDBİRLİ VEZİR

Çin imparatorlarından birinin pek sevgili bir atı var imiş. Bu at, bir gün helak olunca imparator, mirahoru öldürmek kastıyla kılıçla üzerine hücum ettiği sırada sevgili bir veziri, önüne geçip "Lütfedin efendim! Evvela bunun kabahatini yüzüne uralım. Kendisi de cürmüne vakıf olsun da öyle öldürün." der. Sonra mirahora hitaben "Gel! Kabahatini dinle miskin! Gel! Evvela, senin velinimetinin, sana teslim etmiş olduğu o güzel atın helak olmamasına çalışmadın. Saniyen, efendimizin o derece hiddetlenmesine sebebiyet

¹² Hoca-i Sıbyan, 4. bs., İsmail Gaspiralı, Bahçesaray, Tercüman Basmahanesi, 1910, s.2-3

vermiş oldun ki kendi eliyle seni öldürmeye kıyam etti. Salisen, Çin imparatoru bir at için bir adamı öldürmesine sebep olup cihanda nam ve namus-ı pakini lekedat edeceksin. İşte senin kabahatlerin bunlardır." deyince imparatorun hiddeti sükun bulup akıllı vezirinin bu kinayeli ve tesirli sözlerinden müteessir olarak mirahoru afv,vezirini dahi mazhar-ı mükafat etmiştir.¹³

Hikaye ve Fabllar

Maşallah Bu Çocuğa, Eşek ve Bülbül (Krilof'tan), Karınca ile Çekirtge, Hikâye, İki Oğlan (Ruşçadan), Sığırçık ile Çavke, Fikir ve Feraset, Parmak Çocuk (hikâye),

Fen Bilimleri

Karınca ve Karınca Yuvası, Mizanü'l Heva, İpek Kurdu,

Ziraat

Aşlık ve Sabancılık, Aşılama, Ağaç Oturtmak, Direk Muhafazası, Ziraat-Sabancılık, Yemiş Kurusu,

Şiir

Çoban Kızı, Gayretli Çocuk, Okumalı,

OKUMALI

*Çocuklarım küçüktünüz
Yavaş yavaş büyüdüünüz
Şimdi yazar okursunuz
Ama pek çok çalışınız
Zira vatan sizden bekler
Türlü türlü güzel işler
Çalışırsanız siz bugün
Büyük adam olursunuz
Vatan millet sizi sever
Canı gibi sizi besler
Himmetle vatana sizde
Bulunursunuz hizmette
Siz vatana çalıştıkça
Terakki eder, cümle işler
Mektep,kağıt,kalem,kitap
Hoca her şey hazır iken
Yazık değil midir eğer
Boy büyüüp cahil kalmak¹⁴*

Biyografi

Lomonosof

Sonuç:

İsmail Bey, bu ders kitabı ile birlikte modern batı tekniklerini Rusya Türk-Müslüman toplumuna tanıtmış ve sistemli bir şekilde uygulamıştır. Bu uygulama ile öyle bir başarı sağlamıştır ki, *usul-i cedit* okullar hızla yaygınlaşmıştır. Elimizde birkaç nüshası olan

¹³ a.g.e., s.50-51

¹⁴ a.g.e., s.63-64

Hoca-i Sıbyan'ın defalarca basılması ve *Tercüman*'da duyurulması bu başarının en büyük delillerindedir.

Hoca-i Sıbyan ile öğrenciler, ezber yapmadan okumayı ve özellikler yazmayı çok kısa bir zamanda öğrenmişlerdir. Daha da önemlisi sadece dini ilimleri değil; kendi, öz dillerini, fen ilimlerini, ziraat bilgilerini kısaca hayatı öğrenmeye gayret göstermişler ve Rusya Türklerinin içinde bulunduğu cehaleti görerek faydalı birer insan olmaya çalışmışlardır. Bu okullardan mezun olanların hayata bakış açıları değişmiş, ufukları genişlemiştir. Daha iyi bir eğitim alabilmek için Osmanlı veya Avrupa muhitine gidenler bu bölgelerden etkilenmişler ve bu etkiyi kendi muhitlerine de taşımışlardır. 1905 Rus ihtilalini takiben matbuat faaliyetlerinin ve modernleşmenin hızlanmasında, fikirlerin daha açık bir dille ifade edilmesinde bu etkileri de göz önünde bulundurmak gerekir.

Hoca-i Sıbyan'ın İki Nüshasının Karşılaştırılması

1890	1898
<p>* 2. baskı, 90 [+5] sayfa.</p> <p style="text-align: center;"><u>Müelliften Bir Söz</u></p> <p>* ----</p> <p>* Altı ayda müptedî balalara okuma, yazma ve hayli hesap, ilm-i hâl öğretilmiştir.</p> <p>* İşbu kitap ile kırk günde (günde bir saat) 18 adama okuma, yazma öğretilmiştir.</p> <p>* Kitap, Orenburg müftüsü Muhammedyar Mirza Sultanof tarafından tasdik edilmiştir.</p>	<p>* 7. baskı, 53 sayfa.</p> <p style="text-align: center;"><u>Müelliften Bir Söz</u></p> <p>* 1884 Bahçesaray'da açılmış mektepte bu kitap okunmuştur.</p> <p>* Altı ayda müptedî balalara okuma, yazma ve hayli hesap, ilm-i hâl öğretilmiştir.</p> <p>* İşbu kitap ile kırk günde (günde bir saat) 18 adama okuma, yazma öğretilmiştir.</p> <p>* Kitap, Orenburg müftüsü Muhammedyar Mrza Sultanof ve <i>Kırım müftüsü Muhammed Mirza Kıpçakski tarafından tasdik edilmiş, Zakaşkasya müftüsü Hüseyin Efendi Gaibof bu hizmeti desteklemiştir.</i></p> <p>* <i>Kitap, birçok yerde okunup usule koyulmuştur.</i></p> <p>* <i>Muallim ve velilere kitabın dersleri arasında derç edilmiş nasihat ve ihtarlara dikkat ettikten sonra "Rehber-i Muallimîn" risalesine dikkat edilmesi gerektiği söylenmiştir.</i></p>
<p style="text-align: center;"><u>1. Ders</u></p> <p>* Ünlü, ünsüz yedi harfin başta, ortada ve sonda yazılışları</p> <p style="text-align: center;"><u>2. Ders</u></p> <p>* 2 ilâ 7 harften oluşan kelimeler... (ab, an, tar, yan, yara, yaban, yaradan)</p> <p style="text-align: center;"><u>4. Ders</u></p> <p>* Harekelerin gösterilmesi ile esre ve üstün sedalarındaki farkın kavranması.</p>	<p style="text-align: center;"><u>1. Ders</u></p> <p>* Ünlü, ünsüz yedi harfin başta, ortada ve sonda yazılışları</p> <p style="text-align: center;"><u>2. Ders</u></p> <p>2 ilâ 7 harften oluşan kelimeler... (ab, an, tar, yan, yara, yaban, yaradan)</p> <p style="text-align: center;"><u>4. Ders</u></p> <p>* 2 ilâ yedi harfli isim ve fiillerin ve çekimlerinin kavranması (yazma ve okuma)</p>

<p style="text-align: center;"><u>6. Ders</u></p> <p>* Esre, ötre ve üstün ile kelimelerin gösterilmesi</p> <p style="text-align: center;"><u>11. Ders</u></p> <p>* İmtihan ve ameliyat</p> <p style="text-align: center;"><u>19. Ders</u></p> <p>* Bu derste “<i>Bizim Mektep Bağçe, Bostan, Bazar, Ali, Erinçek Tenbel Bir Bala</i>” okuma metinler yer almaktadır.</p> <p style="text-align: center;"><u>21. Ders</u></p> <p>Bu derste Talim-i Kıraat-ı Arabî dersi başlamaktadır. Din ile ilgili terimler (<i>Allah, nebî, müftü, kadı, imam, cami, resul v.s.</i>) verildikten sonra terkipler öğretilmiştir.</p> <p style="text-align: center;"><u>22 ve 23. Ders</u></p> <p>Arapça kelimeler verildikten sonra bu kelimelerin kolaydan zora okunuşu ve hareketlerle okunuşu verilmektedir.</p> <p style="text-align: center;"><u>24. Ders</u></p> <p>Bu derste Arapça öğrenmenin önemi üzerinde durulmuş. Bu metin makalemizde gösterilmiştir.</p> <p style="text-align: center;"><u>25. Ders</u></p> <p>Ebced hesabı verilmiştir. Bu dersten sonra ikinci cüze geçilmiştir.</p> <p>* Birinci cüz burada biter.</p>	<p style="text-align: center;"><u>6. Ders</u></p> <p>* Kelimeleri okurken harflerin sedasına dikkat edilmesi</p> <p>(“vav” harfi sakin olduğu halde ekseriya kendinden önündeki harfe ötre yerine hizmet eder. Yani önündeki harfe ötre okutup ağır, yengil ve kaba sedalarıyla birbirinden tefavütleri olup dört türlü okunur. Meselâ: ölmek masterından “öldü”, olmak masterında “oldu”, bölmekten “böldü”, bolmaktan “boldı” Bunların birbirinden tefavütlerini şakirde anlatmalıdır.)</p> <p style="text-align: center;"><u>15. Ders</u></p> <p>*İmtihan ve ameliyat</p> <p style="text-align: center;"><u>21. Ders</u></p> <p>* Ders bitiminde “<i>Bizim Mektep Bağçe, Bostan, Bazar, Ali, Erinçek Tenbel Bir Bala</i>” okuma metinleri yer almaktadır. Bu dersten sonra Kıraat ve Talim-i Arabî dersleri, Türkçe’den ayrı olarak 24 ders halinde verilmiştir.</p> <p>Bu derslerde;</p> <ul style="list-style-type: none">• harfler hareketlerle gösterilmiş,• hareketlerin kavranması için kelime alıştırmaları yapılmış,• harflerin farklarının öğrenci tarafından kavranması,• şedde, hemze, üstün, esre,ötrenin öğretilmesi ve kavranması,• tarif-i huruf-ı şemsiye ve kameriyenin kavranması,• Çeşitli surelerin okunması ve kavranması, <p>* Birinci cüz bu şekilde biter.</p>
--	--

2. CÜZ

Kıraat-ı Arabî

* Bu derslerde Kur'an'dan sureler yer almaktadır.

Kıraat-ı Türkî

* Bu derslerde çeşitli okuma metinleri yer almaktadır.

Hesap

* Sayılar yazı ve rakamla verilmiş ve 4 işlem ile alakalı problemler verilmiş. Ayrıca ebce hesabına da yer verilmiş.

İlm-i Hâl

* Müslümanlığın şartları ve bunların tek tek açıklanması derslerde yer almış.

İlm-i Coğrafya

* Kırım'ın tarifi ile birlikte yönler kavratılmaya çalışılmış.

İlm-i Tarih

* Tarihin tanımı yapılmış ve tarih üç kısma ayrılmış. Kurun-ı Evvelî, Kurun-ı Vusta ve Kurun-ı Cedit.

Bu derslerde Asya kıtasında yaşayan üç büyük kavme yer verilmiş. Bunlar Türkler, Kıtaylılar ve Çinlilerdir.

Not: İkinci cüz'ün sonunda birinci ve ikinci cüze dair hocalara talimatlar verilmektedir.

* 2. cüz elimizde mevcut değildir.